

ГРОМАДСЬКІСТЬ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ХІХ СТОЛІТТЯ: ПОГЛЯДИ НА МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ ТА ПРОБЛЕМИ РЕГІОНУ

У статті розглянуто відношення міської громадськості до діяльності органів місцевого самоврядування Херсона, Миколаєва, Одеси в ХІХ столітті та проблем південноукраїнського регіону. У дослідженні звертається увага на реакцію місцевого населення на діяльність органів міського самоврядування, досліджується відношення до міських проблем органів адміністрації та урядового центру. У висновках наголошується на стані вирішення муніципальної проблематики Південної України в ХІХ ст.

Ключові слова: органи місцевого самоврядування, Міська Дума, міський стан, міська власність.

В статье рассмотрены отношения общественности к деятельности органов местного самоуправления Херсона, Николаева, Одессы в ХІХ веке и к проблемам южноукраинского региона. В исследовании обращено внимание на реакцию местного населения на работу органов городского самоуправления, представлено отношение к городским проблемам органов администрации и правительственного центра. В выводах обращено внимание на состоянии решения муниципальной проблематики Южной Украины в ХІХ в.

Ключевые слова: органы местного самоуправления, Городская Дума, городское сословие, городская собственность.

The community attitude to the activity of Kherson, Mykolayiv and Odesa local governing in ХІХ century and needs of the South Ukrainian region is reviewed in the article. In the research attention is drawn to the residential population reaction on the local governing work; presented the attitude of administration and government to city problems. In conclusion attention is drawn to the solution status of Southern Ukraine local governing problematic in ХІХ century.

Keywords: local governing, Municipal Duma, urban class, city property.

На сучасному етапі, що характеризується глибокими трансформаційними змінами в економіці, політиці та духовному житті України, проблема створення дієвої вітчизняної системи місцевого самоврядування, яка б максимально відповідала стійким самоврядним традиціям української ментальності, набуває першочергового значення. Прагнення України інтегруватися в європейські структури також поставило на порядок денний питання реформування діючої системи самоврядування, приведення її законодавчої бази у відповідність до міжнародних норм.

У країнах із полінаціональним складом населення діяльність органів самоврядування суттєво впливає на внутрішньополітичну стабільність. Шляхом розширення повноважень самоврядних структур є можливість вирішувати різноманітні проблеми місцевого розвитку. Під цим кутом зору особливий інтерес привертають механізми роботи органів міського громадського управління Херсона, Миколаєва, Одеси. Об'єктивне і неупереджене дослідження усього комплексу проблем, пов'язаних із діяльністю органів самоврядування періоду 1785-1870 років, дозволить глибо-

ше зрозуміти причини розвитку місцевого самоврядування в Південноукраїнському регіоні.

Проблемами діяльності органів міського громадського самоврядування почали цікавитися ще у XIX ст., коли почала видаватися низка описових і наукових праць, пов'язаних із іменами А.А. Скальковського [9-12], А.О. Львова [14], Д.Д. Семенова [18], Д.Н. Горловського [37], А. Комарницького [25], Г.Н. Ге [35], С.А. Приклонського [17], А.О. Ушинського [23] та інших. На початку XX ст. вийшла низка праць, у яких розглянуто узагальнюючі тенденції історичного розвитку міст і органів самоврядування та їх роль у суспільно-політичному розвитку. У цей період робиться спроба узагальнити досвід, нагромаджений міськими громадськими управліннями впродовж понад ста років. У пореволюційних працях робота громадського управління та відношення до них громадськості дорадянського часу в галузі міського господарства або недооцінювалися, або робилася спроба довести, що вся державна політика щодо самоврядування була нездатною забезпечити прийнятні умови для їх розвитку та функціонування, як, наприклад, у дослідженнях Л. Веліхова [8], М. Сафонова [27], П. Ридзюньського [26] та інших. Об'єктом пильної уваги сучасних істориків стали демографічні процеси, різноманітні аспекти економічного і культурного розвитку українських міст. Накопичений у попередній час і знову виявлений фактичний матеріал привів до появи принципово нового типу багатопланових досліджень з їхньої історії, як, наприклад, у дослідженнях А. Щерби [7], О. Марченко [30], Т. Плаксії [31], Л. Цибуленко [39] та інших.

На даний момент можна визначити, що період кінця XVIII – першої половини XIX ст. є найменш вивченим в історії органів міського громадського управління Південної України. Ще низка проблем чекає своїх дослідників щодо вирішення питань співробітництва муніципалітетів із громадськістю, роботи органів станового самоврядування, плановірності використання міського господарства у сфері земельних ресурсів та промисловості, оцінки їх діяльності в середовищі міської громадськості, процесів муніципалізації державної власності та інші.

Таким чином, метою дослідження є спроба визначити рівень самосвідомості міської громадськості Південноукраїнського регіону в XIX ст. та їх оцінки щодо діяльності органів міського громадського управління.

З моменту поширення на території Херсонської губернії органів місцевого самоврядування в кінці XVIII століття громадське життя було слабо розвиненим, міські громади більше зацікавлені в матеріальних інтересах. У той же час зароджувалася місцева інтелігенція, яка мала кращу освітню підготовку. З часом ситуація поступово змінювалась і до кінця 1850-х років відбулась активізація громадського життя в містах Херсонської губернії, і цей час можна умовно назвати «весняним сезоном громадського життя». Друга половина XIX століття відмічена столітніми річницями заснування Херсона, Миколаєва, Одеси, до цих дат вийшли значні ювілейні праці з історії міст. Місцеві громадські діячі вирішили скористатися цими ювілеями, щоб звернути увагу імперської влади на проблеми регіону.

У місцевого населення не знайшлося серйозної реакції на діяльність органів місцевого самоврядування. Громадськість міст складалась із різних станів, і кожний розглядав корисність або некорисність роботи муніципалітетів з точки зору власних інтересів і потреб. Звичайно, не можна однозначно оцінювати відношення купецтва до роботи органів міського самоврядування. З одного боку, можна відмітити, що громадська служба в органах самоврядування була досить обтяжливою. Відмови купців займати громадські посади розглядалися державною владою як порушення встановлених механізмів функціонування інституту міського самоврядування, свого роду соціальний протест проти несення обов'язків, покладених владою і суспільством на індивіда. Хоча прохання про «самовідвід» рідко коли не задовольнялися, особливо якщо саме міське суспільство вважало за можливе уважити прохача. З

іншого боку, участь у міському самоврядуванні приносила і вигоду. Відомі випадки, коли купці прагнули зайняти посаду міського голови, що додавало їм відомого авторитету в міському суспільстві і забезпечувало переваги при веденні комерційної діяльності, сприяло розширенню сфери підприємницької діяльності купців, налагодження ними нових контактів. По-третє, часто служба була пов'язана з великими грошовими витратами на добродійність і нестатки міста, а іноді і з деяким ризиком. Гроші були потрібні на випадок покриття недоборів. Основна маса, як і городяни в цілому, постійно скаржилась на обтяжливість служби і численність різноманітних поборів.

Міщанське станове управління відігравало значну роль у допомозі в роботі громадських управлінь. Міщанське станове управління контролювало різні сфери життя членів власної громади. Однак навіть в умовах зміни законодавства, зокрема, у відношенні до становості і місцевого самоврядування, діяльність міщанських управ фактично була актуальною до 1870 р. В громадській свідомості міщан органам міського самоврядування в цілому надавалася позитивна оцінка, але й відзначалося, що муніципалітети надто переобтяжуються захистом міщанських інтересів [33].

На Півдні України ремісники залишалися в першій половині XIX ст. відносно далекими від діяльності органів місцевого самоврядування і без користі для ремісничої промисловості, обтяжуючи ремісників і цехові управи зайвими витратами, ускладнювали їх діяльність різними формальностями. Тому в суспільній свідомості ремісників діяльність органів місцевого самоврядування знайшла негативні оцінки, що яскраво ілюструють «Матеріали о реформировании органов городского общественного управления» багатьма прикладами абсолютно зневажливого ставлення ремісників до міських діячів: невиконання розпоряджень міських дум, критика їх фінансової діяльності, невплата податків у міський бюджет та інше [5-6].

Відношення єврейського населення Херсона, Миколаєва, Одеси (їх кількість складала до 30 % місцевого населення) до діяльності органів місцевого самоврядування ще чекає спеціального дослідження. Хоча на участь євреїв в органах міського самоврядування була накладена заборона до 1870 р., їх оцінки, в цілому, знаходилися в рамках толерантності до муніципалітетів [2-3].

З приводу оціночних позицій міської громадськості до перетворень та реформувань органів самоврядування, то вони не знайшли великої реакції в суспільстві до середини XIX ст. Хоча вперше питання про перетворення міських управлінь було піднято у 1821 р., лише з 1859 р. почався ряд клопотань місцевих громад про реформування муніципалітетів і про допущення домовласників із дворян до участі в міських зборах і виборах. Питання про реформування органів міського самоврядування почалось обговорюватися у періодичній пресі, на адресу Міністерства внутрішніх справ надходили клопотання від губернаторів Херсонської губернії про необхідність перетворень у містах. У міських колах обговорювалися принципи і завдання майбутньої реформи органів міського управління. Найбільшу активність з цього приводу проявила громадськість м. Одеси. З 26 квітня 1862 р. Міністерство внутрішніх справ своїм циркуляром зобов'язувало губернаторів створити у містах спеціальні комісії «із найбільш досвідчених і обізнаних осіб від усіх станів міст, які є власниками нерухомості» для збору достовірної інформації про стан справ у сфері міського громадського управління. Вже сам факт залучення суспільства до участі у розробці міської реформи свідчив на користь лібералізму в урядовій політиці 60-х років XIX ст. Активність громадськості Одеси отримала право певного впливу на характер і зміст майбутньої реформи 1863 р [4]. У рамках дискусії про реформу поширеною була «громадська» теорія самоврядування, її витоки сягали слов'яно-фільської ідеї про особливий шлях розвитку держави, а також уявлень про природні права громади. При цьому інтереси громадськості протиставлялися інтересам дер-

жави, активно відстоювалися права місцевих установ на самостійну господарську та громадську діяльність.

У Миколаєві ще до запровадження реформи 1870 р. губернатором Б. Глазенапом була створена всестанова комісія на чолі з адміралом Харінім, яка мала на меті розробити для міста проект перебудови міського управління. Але після введення нового закону комісія припинила свої дії. Однак складання у місті проекту міської реформи свідчило про зацікавленість місцевого товариства у реформуванні громадського управління. Указ Сенату про запровадження нового громадського управління 1870 р. в Одесі було отримано 15 вересня 1872 р., а функціонувати ці органи розпочали 13 січня 1873 р. [7]. В цілому громадськість Південної України схвально сприйняла міську реформу 1870 р.

Відношення уряду до роботи органів міського самоврядування не залишалось незмінним. Для перших десятиліть дії грамоти характерний в основному протекціонізм вищої адміністрації до міського представництва (хоча в дослідженні А. Орлова, складеного на основі Московського архіву юстиції, надається інформація про жорстоке відношення Новоросійського генерал-губернатора до міського голови Одеси в кінці XVIII ст., інших прикладів подібного ставлення не відомо, в цілому існує більше прикладів протекціоністського відношення до муніципалітетів. На нашу думку, цей факт можна вважати самотнім випадком [14]). Упродовж першої половини XIX ст. позиції адміністративних кіл Херсонської губернії еволюціонували до керівництва органами самоврядування, а до середини століття відношення позначилось «адміністративною опікою» (в деяких випадках навіть занадто великою опікою) над муніципалітетами. Але позицію адміністративних кіл визначало прагнення уникнути будь-яких законодавчих змін Жалуваної грамоти 1785 р. на користь громадського управління. Воно розглядалось як межа припустимих поступок.

У цілому адміністрація цивільних губернаторів негативно оцінювала роботу органів міського самоврядування, про що красномовно свідчать щорічні звіти до Санкт-Петербурга. Зауваження губернаторів торкалися організаційно-правового аспекту роботи муніципалітетів: недостатня правова культура виборців та працівників самоврядування; недостатня активність населення у вирішенні питань міського значення; незадовільне формування і використання бюджетних коштів (під цим розумілася відмова працівників міського самоврядування щодо придбання будинку губернатора за міські кошти); відсутність відповідальності міських діячів перед виборцями (але адміністративна влада також не несла відповідальності перед громадськістю); непрозорість роботи (хоча органи міського самоврядування майже щорічно публікували звіти про свою діяльність у місцевій періодичній пресі, а пізніше й у власних збірниках) [1]. На нашу думку, проблеми органів самоврядування носили більш глибокий характер і полягали у наступному: по-перше, у неврегульованості на законодавчому рівні відносин муніципалітетів із органами адміністративної влади губернії, тому адміністративна влада і намагалася контролювати всі сфери життя в губернії; по-друге, у відсутності муніципальної власності та відсутності у самоврядування довгострокових закріплених джерел прибутків, що впливало на недостатню фінансову основу муніципалітетів; по-третє, у відсутності професійної підготовки громадських діячів до виконання обов'язків, проблемі створення ефективної команди (тобто організаційні проблеми), тому міським депутатом міг стати будь-хто, навіть неписьменний, що негативно позначалося на організації роботи.

Невеликою за чисельністю групою населення, яка звертала увагу на діяльність органів міського самоврядування та проблеми регіону, були науковці, інтелігенція. Їх роботи відзначалися глибоким комплексним аналізом: політико-правової, організаційної, економічної сфери роботи муніципалітетів.

Свій внесок у розробку проблеми з демократичних позицій зробили С. Приклонський [16] та Е. Максимов [15]. Вони критикували органи міського самоврядування за недостатню, з їх точки зору, допомогу нужденним (у сфері медичного обслуговування, народної освіти, забезпечення житлом та інше), за відсутність належного благоустрою міст, нераціональні витрати міських коштів тощо. Але їх критичні зауваження залишалися не підкріпленими конкретними прикладами вирішення цих проблем.

Цікавим було дослідження Д. Семенова [17], в якому, крім питань про структуру, функції органів міського самоврядування, характеризувалися її позитивні та негативні моменти, узагальнювався досвід провідних країн Західної Європи у справах муніципального самоврядування, а також подавалася низка практичних рекомендацій щодо покращення функціонування органів міського громадського управління. У своїй праці автор робив посилання і на міста Південної України. Але Д. Семенов дещо перебільшував роль і значення органів міського самоврядування в громадському житті держави.

У роботах Г. Маурера [18], М. Владимирського-Буданова [20], К. Головіна [19] та інших подається характеристика основних засад самоврядування. Найголовнішим було визначити процес децентралізації, що відкривав широкі та достатньо самостійні повноваження самоврядних структур. На цій основі проведено порівняльний аналіз Міських положень 1785, 1870 та 1892 років, визначено масштаби зменшення компетенції міського громадського управління, особливо в комерційній сфері.

З огляду на важливість функціонування міст як єдиного фінансового організму, увага була приділена і представниками економічної науки – праці А. Львова [13], А. Веліканова [21], А. Ушинського [22] та інших. В роботах розглядалися загальні питання соціально-економічного плану, господарського спектра, що спиралися на матеріали досвіду муніципального будівництва Західної Європи. Міське самоврядування розглядалося як планомірний регулятор приватноправових відносин. Означені роботи містять певний фактологічний матеріал, що ґрунтується на статистико-економічних працях і надає уявлення про загальні тенденції розвитку вітчизняного муніципального господарства, залишаючи поза увагою реальні механізми втілення та напрями виробничого розвитку.

Характерною рисою краєзнавчого руху була його патріотична спрямованість, яка знайшла вияв у публікаціях, що закликали уряд та громадськість звернути увагу на нестатки Південної України та інші проекти краєзнавчого спрямування. Перші спроби їх здійснення датовані ще початком 1820-х рр. завдяки роботам А. Скальковського [8-11], К. Арсенєва [23] та інших. У даних працях поруч із великою кількістю археографічного матеріалу подані спроби історіографічного аналізу.

З початком діяльності Одеського товариства історії та старожитностей (1844 р.) суттєво збільшилася кількість історичних праць, серед яких археографічні роботи посідають перше місце. Процес дослідження Південного регіону набув повноти та єдності. У цьому напрямку дослідження історії Південного краю почали активно опрацьовувати археографи, публіцисти Н. Мурзакевич [28], А. Маркевич [26], А. Комарницький [24], А. Лонгінов [27], М. Бухтєєв [29], К. Смольянінов [25] та інші.

Таким чином, на шлях усвідомлення «проблем» міського самоврядування стають не тільки загальнодержавні науковці, а й місцеві «краєзнавці», які стійко тримали в полі зору серйозні «південноукраїнські питання», багато з яких коріннями сягали ще кінця XVIII ст.

Разом з цим, і «місцева обмеженість» краєзнавчої концепції, нехай опосередковано, але характеризує не тільки південноукраїнський краєзнавчий рух середини – другої половини XIX ст., а й місцеві реалії цих десятиріч. Саме вони актуалізували «південноукраїнські питання», висвітивши нові шляхи усвідомлення «негатків» регіону та діяльності органів місцевого самоврядування.

В цілому ж до середини 70-х років XIX ст., коли для Південної України закінчилося десятиріччя «муніципальної дискусії» в її духовному житті, місцева громадськість підійшла з певним рівнем розуміння пріоритетних питань, які все ще вимагали свого вирішення, зробивши при цьому значний крок в усвідомленні «проблем» діяльності органів місцевого самоврядування. Відмітимо, що саме до цього часу було запущено механізм практичної реалізації основних реформ 60-70-х років XIX ст.

І в реаліях громадського руху Південної України пореформених десятиріччя проявлялася тенденція не замикатись на локальні шляхи вирішення очевидних питань місцевого буття. Все в більшій мірі ці шляхи співвідносились із загальнодержавною дійсністю й тими змінами, які відбувалися в країні у цілому (муніципалізація міської власності, підготовка фахівців в галузі муніципального управління і підприємництва, кредитна кооперація, земський ліберальний рух та ін.), під впливом чисельних факторів нової епохи в історії як країни, так і регіону, в повній мірі скориставшись сторічними ювілеями, пов'язаними із заснуванням Херсона, Миколаєва, Одеси, що викликало цікавість місцевої громадськості, яка адекватно відбилася в чисельних публікаціях, статтях у газетах та журналах. Їх аналіз засвідчує, що не тільки історичний контекст ювілейних дат цікавив авторів чисельних публікацій. Актуалізувалося саме минуле Південної України, вписавшись у реалії того часу, примушувало замислитися про майбутнє регіону.

Саме завдяки ювілейним датам виникли «надії» в містах Південної України, які, підкреслимо, жили й тим, що місцевій громадськості було подано знак уваги органів міського самоврядування до долі міст і міського співтовариства. Від муніципалітетів очікували нормалізації прав землеволодіння та землекористування; здійснення акцій благоустрою міст; проведення водопроводу; поліпшення освітлення вулиць, санітарного стану міст; збільшення кількості шкіл; відкриття нових громадських читалень, а також музеїв, театрів. У цьому списку були зафіксовані і розвиток кустарних промислів, корисних виробництв [12; 30-32].

Таким чином, саме ювілейні дні консолідували громадськість регіону навколо вимог вирішення важливих «південноукраїнських питань» міського життя та проблем органів місцевого самоврядування і яскраво продемонстрували, що вона пройшла помітний шлях в усвідомленні міської проблематики. А в більш широкому контексті пореформеної доби південноукраїнська громадськість не погоджувалась із тим, щоб центральна влада контролювала сфери міського життя (особливо напередодні і після міської контрреформи 1892 р.). Невирішеність південноукраїнської міської проблематики призвела до того, що і на початку XX ст. місцева громадськість, інтелігенція краю, краєзнавці постійно вели мову про серйозні міські проблеми та вирішення питань про організацію та діяльність органів міського самоврядування. Міська громадськість цього часу предметно продемонструвала власну зрілість, але глибинна сутність «окраїни» та суто адміністративна політика царського уряду призвели до того, що вирішення муніципальної проблематики Херсонської губернії виявилось незадовільним, а міські проблеми, у всякому випадку, деякі із них, чекали свого вирішення і на початку XX ст.

Таким чином, у перспективі досліджень на дану тематику можна уточнити відношення міської громадськості Південної України щодо муніципальних реформ другої половини XIX ст.

Джерела та література

1. Російський державний історичний архів (РДІА), ф. 1263-1281: Отчеты губернаторов и обозрения губерний, оп. 3-20, спр. 44, 125, 165-168, 610, 714, 1415, 1555, 1859, 1937, 2108, 2414, 2525, 2685, 2904: Отчеты губернаторов Херсонской губернии.
2. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. 4.: Одесская городская дума, оп. 1, спр. 1446: Об исключении и принятии гласных на городские должности. – 58 арк.
3. ДАОО, ф. 4, оп. 1, спр. 495: О порядке избрания евреями лиц в разные городские должности. – 16 арк.
4. ДАОО, ф. 4, оп. 1, спр. 388: О преобразовании городских дум в Новороссийском крае. – 25 арк.
5. Материалы для составления предположений об улучшении общественного управления в городах: В 2 т. – СПб.: Тип. 2 отд. Е.И.В. Канцелярии, 1863. – Т. II. – 680 с.
6. Труды комиссии, учрежденной для пересмотра уставов фабричного и ремесленного: В 4 т. – СПб.: Тип. 2 отд. Е.И.В. Канцелярии, 1863. – Т. II. – 879 с.
7. Щерба Т.О. Міське самоуправління на Правобережній Україні у другій половині XIX ст.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2001. – 223 с.
8. Велихов Л.А. Основы городского хозяйства. – М.: Госиздат, 1928. – 467 с.
9. Скальковский А.А. Овцеводство и торговля шерстью в Новороссийском крае. – СПб., 1857. – 268 с.
10. Скальковский А.А. Взгляд на скотоводство Новороссийского края 1846-1848 гг. – СПб, 1850. – 168 с.
11. Скальковский А.А. О хлебопашестве в Новороссийском крае. – СПб, 1851. – 267 с.
12. Скальковский А.А. О нынешнем состоянии садоводства в Новороссийском крае. – СПб, 1852. – 236 с.
13. Одесса 1794-1894. К столетию города. – Одесса, 1895. – 896 с.
14. Львов А. О земле как элементе богатства. – М., 1853. – 236 с.
15. Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 гг. / Сост. А. Орлов. – Одесса: Тип. А. Шульце, 1885. – 144 с.
16. Максимов Е.Д. Городское общественное управление в деле помощи бедным. – Спб.: Гос. тип., 1905, – 223 с.
17. Приклонский С.А. Очерки самоуправления земского, городского и сельского. – СПб.: Общественная польза, – 1886. – 380 с.
18. Семенов Д.Д. Городское самоуправление. Очерки и опыты. – Спб.: Стойкова, 1901. – 288 с.
19. Маурер Г.Л. Введение в историю общинного, подворного, сельского и городского устройства и общественной власти. – М., 1880. – 264 с.
20. Головин К. Наше местное управление и местное хозяйство. – СПб.: Изд-во об-ва О.Н. Поповой, 1884. – 168 с.
21. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. – Вып. 1: История русского государственного права. – К.: Книгизд, 1886. – 368 с.
22. Великанов А. О хуторах, расположенных на Одесской городской земле. – Одесса: Гор. тип., 1864. – 234 с.
23. Ушинский А. О значении мануфактурной промышленности. – СПб. 1858. – Т. 1. –107 с.; Т. 2. – 128 с.
24. Арсеньев К. Начертание статистики российского государства. В 2 ч. – СПб: Тип. 2 отд. Е.И.В. Канцелярии, – 1818. – Ч. 2. – 638 с.
25. Комарницкий А. Исторический очерк общих гражданских учреждений Новороссийского края // Годичный акт в Ришельевском лицее. – Одесса, 1849. – С. 3-70.
26. Рыдзюнский П.Г. Городское гражданство дореформенной России. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – 559 с.
27. Сафонов М.М. Проблема реформ в правительственной политике России на рубеже XVIII – XIX вв. / АН СССР. Институт истории СССР. Ленинградское отделение. – Л.: Наука, 1988. – 250 с.
28. Смольянинов К. История Одессы // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса. – Т. 3. – 338 с.
29. Маркевич А. Документы, относящиеся к истории города Одессы // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1893. – Т. XVI. – С. 55-116.
30. Марченко О.М. Міське самоврядування на Півдні України у другій половині XIX ст.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Одеса, 1997. – 180 с.
31. Плаксий Т.М. Міське самоврядування Середньої Наддніпрянщини в другій половині XIX – на поч. XX ст.: Дис...канд. іст. наук: 07.00.01 / Кременчуцький державний політехнічний ун-т. – Кременчук, 2001. – 239 с.

32. Лонгинов А.В. Устройство Одесского порта и первоначальный отвод земли г. Одессы // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1894. – Т. XVII. – С. 73-84.
33. Мурзакевич Н. Материалы для истории губернского города Херсона // Записки Одесского общества истории и древности. – 1879. – Т. XI. – С. 324-388.
34. Бухтев М. Опыт статистического описания Новороссийского края // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1853. – Т. 3. – С. 218-286.
35. Ге Г.Н. Исторический очерк г. Николаева при устье Ингула (1790-1890). – Николаев: Русская тип., 1890. – 122 с.
36. Герье В.И. Речь, произнесенная гласным В.И. Герье 21 апреля в торжественном заседании Московской городской думы по случаю столетнего юбилея Грамоты, жалованной императрицею Екатериной Великой на права и выгоды городам Российской империи. – М.: Книгизд, 1885. – 34 с.
37. Горловский Д.Н. Итоги двадцатипятилетия Херсонского самоуправления. Краткий историко-экономический очерк города Херсона. – Херсон: Тип. О.Д. Ходушиной, 1896. – 97 с.
38. Черемісін О.В. Взаємовідносини органів міського і станового самоврядування Південної України кінця XVIII – першої половини XIX ст. // Південний архів. Історичні науки: Зб. наук. праць. – Херсон, 2007. – Вип. 26. – С. 244-250.
39. Цибуленко Л.О. Органи самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсона у розбудові муніципальної земельної та виробничої власності в кінці XIX – на початку XX століття: Монографія. – Херсон: Айлант, 2003. – 160 с.